

De sociaal-liberale kritiek op de klassieke economie.

Een aanzet tot institutionele theorievorming

Liesbeth Bervoets¹

De auteur gaat in dit artikel uitvoerig in op de kritiek die vooraanstaande sociaal-liberalen in de negentiende eeuw uitoefenden op het klassiek-economische denken. De negentiende-eeuwse sociaal-liberalen zagen de klassieke economie als partijdig en in het voordeel van de bezittende klasse. Veel kritiekpunten die door hen zijn geuit, zijn nu nog zeer herkenbaar en actueel. In de visie van de auteur voegden de sociaal-liberalen wat toe aan het economisch gedachtegoed. De sociaal-liberalen wezen namelijk op de individuele aansprakelijkheid die door povere sociale omstandigheden niet kon worden opgeheven. De auteur slaat de negentiende-eeuwse sociale-liberale kritiek daarom hoger aan dan de toenmalige socialisten deden, die spraken van een 'slap aftreksel' van het marxistisch-economisch denken. (Van de redactie)

De triomftocht van de vrije markteconomie in de jaren tachtig ging gepaard met een toenemende kritiek op de grondslagen van de klassieke theorie (Sen, 1977; Hirschman, 1985). Vooral het concept van de homo economicus kwam onder vuur te liggen. Als boegbeeld van de klassieke theorie representeert de homo economicus volgens haar critici een economische opvatting, die zowel een verschraving,

---

¹ Liesbeth Bervoets is docent Organisatiekunde en Vrouwenstudies bij de Vakgroep Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

als een stereotiep mannelijke weergave van menselijke drijfveren impliceert (Folbre en Hartmann, 1988; Feiner & Roberts, 1990; Sap, 1990; Kuiper, 1992).²

In het licht van de bovenstaande kritiek zijn de kanttekeningen van sociaal-liberalen bij de klassieke theorie aan het eind van de vorige eeuw verrassend actueel. De klassieke theorie leidde volgens sociaal-liberalen tot onbedoelde effecten, die terug te voeren waren op het 'natuurrechtelijk individualisme' van de klassieke theorie. Politiek kon dit beginsel in hun ogen geen genade vinden, zolang de risico's van de industriële samenleving door de zwakken werden gedragen, die van het recht op onderwijs, arbeid en van een politieke stem verstoken waren. Theoretisch werd de klassieke theorie als ondeugdelijk bevonden omdat het individu tot uitgangspunt van theorievorming werd genomen en het individu bovendien uit zijn sociale context werd gelicht. Het sociaal-liberalisme ontleende deze kritiek aan de Duitse 'ethisch-historische school' (Treub, 1896; Treub, 1930; Knoester, 1987, 30). Volgens de tot deze school behorende economen, zoals Schmoller, Schäffle, Brentano en Von Scheel, konden economische wetten niet à priori worden vastgesteld, maar alleen via historisch onderzoek achterhaald worden. Schmoller zag de door de Manchester School gepropageerde vrijhandelsgedachte als een typisch voorbeeld van de a-historische denkwijze van de klassieke theorie. De vrijhandelsgedachte was ontsproten aan het hoogontwikkelde Engelse kapitalisme, dat in dit ontwikkelingsstadium volop van de vrijhandelspolitiek kon profiteren, terwijl het economisch achterlijke agrarische Duitsland meer gebaat was met handelsprotectie (Zimmerman, 1947, 120). Vertegenwoordigers van de Historische School werden door klassiek-liberalen voor wegbereiders van de revolutie en door socialistenvoor 'Süßwassersozialisten' en 'Kathedersocialisten' uitgemaakt. Hoewel het programma van sociaal-liberalen onvoldoende is uitgewerkt om van een institutionele theorie te spreken (Elzas, 1992, 76), vertoont hun kritiek op het aprioristische, deductieve en schijnbaar onpartijdige karakter van de klassieke theorie zodanige verwantschap met deze theoretische traditie, dat van een aanzet tot institutionele theorie kan worden gesproken.

In dit artikel zal dit onorthodoxe hoofdstuk uit de Nederlandse geschiedenis van het economisch denken gereconstrueerd worden aan de hand van brochures, oraties en tijdschriftartikelen. De bijdragen van individuele personen zijn daarbij minder

---

² De veronderstelde dominantie van altruïsme in de privé-sfeer in de klassieke theorie wordt vanuit feministisch perspectief als de even reductionistische keerzijde van de nutsmaximaliserende homo economicus beschouwd (zie voor deze kritiek Folbre & Hartmann, 1988).

belangrijk dan de reconstructie van een gezamenlijk oppositioneel geluid in een periode waarin klassieke en grensnuttheoretici de boventoon voerden (Vermaat, 1989; Elzas, 1992). De bedoeling van dit artikel is niet in de eerste plaats om uit te maken of sociaal-liberale kritiek op de klassieke economie terecht was, maar het gaat hier om de vraag welke opvattingen over economie, wetenschapstheorie en burgerschap door het sociaal-liberale denken mogelijk werden.

De 'sociale economie', die zich uitkristalliseerde in *Vragen des Tijds* en het *Sociaal Weekblad* - beide spreekbuis van sociaal-liberalen - is naar hedendaagse begrippen noch strikt economisch, noch louter theoretisch. Een 'kale' uiteenzetting van de theoretische beginselen zou afbreuk doen aan het brede, sociologisch-normatieve perspectief van de sociaal-liberale 'staathuishoudkunde' en zou de polemische inzet van betrokkenen verdoezelen. Sociaal-liberalen lieten er namelijk geen twijfel over bestaan dat hun theoretische polemieken met 'oud'-liberalen, zoals Vissering, De Bosch Kemper en D'Aulnis de Bourouill, mede tot doel had om de politieke legitimiteit van klassiek-liberale hegemonie te ondergraven. Zij verweten de aanhangers van de klassieke theorie partij te trekken voor de bezittende klasse, onder de dekmantel van de strikte scheiding tussen wetenschap en politiek. Behalve tegen het klassiek-liberalisme richtte de sociaal-liberale kritiek zich uiteindelijk ook tegen de opvattingen van de progressief-liberaal Van Houten, zoals aan het eind van dit artikel zal blijken.

Naast academisch opgeleide 'staathuishoudkundigen' en juristen, zoals Treub, Pekelharing, Goeman Borgesius en Kerdijk, mengden ook niet-academisch geschoolden zich in het debat. Exemplarisch voor deze laatsten zijn de bijdragen van H  l  ne Mercier, autodidacte en vooraanstaand publiciste over de sociale kwestie en het 'vrouwenvraagstuk'.³ Mercier liet zich er veel aangelegen liggen om een relatie te leggen tussen de sociale kwestie en het vrouwenvraagstuk, zonder het ene vraagstuk aan het andere ondergeschikt te maken.

---

³ Het vrouwenvraagstuk was aan het eind van de negentiende eeuw, de gangbare term voor het probleem van sekseongelijkheid. Evenals bij andere sociaal-liberalen gingen de publicitaire activiteiten van Mercier vergezeld van talrijke initiatieven op sociaal gebied, zoals volkshuisvestingsprojecten, sociaal-cultureel werk, volksgaerkeukens en dergelijke (zie voor een uitgebreidere schets van het samengaan van theoretisch en praktische activiteiten op het gebied van seksenstrijd en de sociale kwestie Bervoets, 1994)

1. De homo economicus revisited

Treub, hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek aan de Universiteit van Amsterdam, was één van de belangrijkste critici van het laissez-faire liberalisme in haar verschillende gedaanten. Al direct ter gelegenheid van zijn ambtsaanvaarding in 1896, gaf Treub een kritische lezing van het werk van Adam Smith. Voor Treub begon de wetenschappelijke staathuishoudkunde bij de *The Wealth of Nations* (Smith, 1776). Terwijl Smith's voorgangers, de fysiocraten, nog geloofden dat alle welvaart voortkwam uit de produktiviteit van de grond, schreef Treub aan Smith de eer toe arbeid als oorspronkelijke bron van volkswelvaart ontdekt te hebben. De samenleving bestond in Smith's visie bij de gratie van de arbeid en het sociale contract dat burgers met elkaar sloten. Door te arbeiden schaarden mensen zich in de gemeenschap van burgers en erkenden zij hun wederzijdse afhankelijkheid en verantwoordelijkheid jegens dit grotere verband. Smith stelde bovendien de onevenwichtige verspreiding van goederen als gevolg van het gildenstelsel en de protectionistische handelsmaatregelen aan de kaak.

Tot zover was het betoog van Treub nog geheel conform dat van zijn liberale voorgangers. De in *Vragen des Tijds* als 'oud'-liberaal gedoopte Vissering, had al in 1850 ter gelegenheid van zijn ambtsaanvaarding als hoogleraar in Leiden woorden van soortgelijke strekking gesproken. In tegenstelling tot Vissering gebruikte Treub dit eerbewijs aan de founding father van de economie slechts als een opstapje voor zijn kritiek op de natuurrechtelijke fundering van diens theorie. Want, zo vervolgde Treub zijn betoog, de verdiensten van Smith werden weer te niet gedaan doordat hij, in het kielzog van de achttiende-eeuwse rechtsfilosofie, het despotisme van de soevereine vorst met een even absoluut en 'dogmatisch' beginsel bestreed: de van nature vrije en gelijke mens. De sociale wantoestanden in het vrijhandelsland Engeland leerden echter volgens Treub, dat mensen veel minder vrij en gelijk waren dan Smith en andere klassieke economen hadden aangenomen. Op grond van de Engelse wantoestanden beschouwde Treub 'de natuurrechtelijke verabsolutering van de individuele gelijkheid en vrijheid' in de economische opvattingen van Smith als achterhaald:

Het gebouw (van de klassieke theorie; LB) dat zoo hecht en heerlijk afgetimmerd scheen is tegen de mokerslagen der socialisten niet bestand gebleken (en vervallen tot; L.B.) een ruïne voor vleermuizen en nachtuilen (Treub, 1896, 9). Was 'het natuurrechtelijk individualisme' van Smith nog te billijken als reactie op het staatsdespotisme en omdat de gevolgen van de vrije markt economie nog niet

konden worden voorzien, voor tijdgenoten golden deze excuses niet meer. Smith zag in dat de welvaart van de arbeiders een noodzakelijke voorwaarde vormde voor de welvaart van de gemeenschap als geheel. Bovendien 'nam Smith het op voor de misdeelden' op grond van rechtvaardigheidsoverwegingen, omdat 'zij die aan het volk voedsel, kleding en huisvesting verschaffen' aanspraak konden maken op zoveel loon dat zij zelf behoorlijk in hun voeding, kleding en woning konden voorzien (Smith geparafraseerd bij Treub, 1930, 79). In de achttiende eeuw konden morele beschouwingen en rechtvaardigheidsoverwegingen achterwege blijven omdat het stelsel van de natuurlijke vrijheid vanzelf voldeed aan recht en moraal. In de negentiende eeuw vond men dat de wetenschap zich niet diende in te laten met recht en moraal. Vanuit de klassieke premisse dat 'ieder het best in staat is zijn eigen belang te bevorderen' volgde de logische conclusie dat 'de armen het aan zichzelf te wijten hadden dat zij arm waren'. Treub onderstreepte deze morele onverschilligheid in de economische wetenschap met het citaat van Carlyle dat 'het mammonevangelie alle menselijke betrekkingen afdoet met Kain's uitspraak 'ben ik mijns broeders hoeder?' (Treub, 1896).

Het klassieke liberalisme legitimeerde volgens Treub in zijn tijd de onrechtvaardige verdeling van maatschappelijke rijkdom. Door 'de inenting van de staathuishoudkunde van Smith met de bevolkingsleer van Malthus ontaardde zijn theorie van de volkswelvaart echter in een filosofie van de rijke'. Wat niet strookte met het 'welvaartbrengend karakter' van het kapitalisme, verdoezelden de aanklagers van de klassieke theorie en op hun beurt onttrokken fabrikanten zich met een beroep op Malthus aan hun verantwoordelijkheid voor kinderarbeid. Tijdgenoten, die vasthielden aan de natuurrechtelijke individualistische grondslag, sloten de ogen voor de onbedoelde gevolgen van de vrije markteconomie en lieten zich willens en wetens voor het karretje van de bezittende klasse spannen (Treub, 1930). Meer nog dan de leer vreesde Treub dus de economische praktijken, die in naam van laissez-faire verdedigd werden. Per saldo zag hij slechts graduele verschillen tussen Smith, Ricardo, Malthus, de Manchester School economen en Spencer omdat hun werk een gezamenlijke grondslag had: het 'individualistisch natuurrecht'.

De Delftse hoogleraar Pekelharing droeg evenals Treub een steentje bij aan 'de rectificatie' van Smith's economische denkbeelden. Onder de titel 'Het communisme en socialisme tegenover de staathuishoudkunde' bestreed hij (Pekelharing, 1875) in *Vragen des Tijds* de belangrijkste filosofische vooronderstellingen van Adam Smith. Hij baseerde zijn betoog op socialistische argumenten tegen de vrije markt economie, niet nadat hij die eerst 'van hun overdrijving had ontdaan'.

Staathuishoudkunde had volgens haar wetenschappelijke grondlegger, Smith, betrekking op de stoffelijke belangen van de samenleving: de 'huishouding des volks' diende zodanig te worden ingericht, dat zij de grootst mogelijke voortbrenging en vertering opracht. Om zo ver te komen moest ieder individu vrij zijn om zijn eigenbelang - de belangrijkste prikkel tot arbeid, zuinigheid en overleg - via de weg van de vrije mededinging tot gelding te brengen. Door de wet van vraag en aanbod een 'maatschappelijke natuurwet' te noemen, beten Bastiat en Say zich vast in een 'logische contradictie': de maatschappij bestond door toedoen van mensen en de natuur niet. Tegelijkertijd verhief deze 'wet', 'die bij Smith niet is terug te vinden', het eigenbelang tot dogma. Het typische van mensen is nu juist, betoogde Pekelharing in een ander artikel, dat hun handelen niet door blinde natuurwetten wordt bepaald. Omdat mensen in tegenstelling tot natuurkrachten over een vrije wil en een morele overtuiging beschikten, gold in het economische verkeer tussen mensen niet louter het recht van de sterkste. Het individuele eigenbelang was in de visie van Pekelharing maar één van de mogelijke vertalingen van de menselijke drang tot zelfbehoud. Als bewezen kon worden dat de mensheid in haar economische doen en laten door meerdere drijfveren werd voortbewogen, dan ging de zogenaamde economische wetmatigheid niet op:

Bij de voortbrenging, de verdeeling en het gebruik der goederen openbaren zich behalve het eigenbelang ook andere krachten, waardoor de mensch wordt voortbewogen; met name doet zich de prikkel gelden om het eigenbelang ten behoeve van den naaste te beperken bij de dagelijksche en duizendvoudige aanrakingen van het onderlinge verkeer. Deze prikkel kan men als den zin voor billijkheid en recht bestempelen (Pekelharing, 1878, 178).

De neiging tot altruïsme was evenzeer onderdeel van het menselijk repertoire als het nastreven van het eigenbelang. Welke drijfveer de overhand kreeg in een bepaalde historische fase van de menselijke beschaving, was in sociaal-liberale ogen de uitkomst van een samenspel tussen het moreel gehalte van het sociaal leven en de stand van de maatschappelijke arbeidsdeling. Smith moest eenzijdigheid worden verweten, omdat hij alleen naar stoffelijke en niet naar zedelijke belangen keek, naar vermeerdering van voortbrenging en niet naar ongelijke verdeling, het individu vooropstelde en de gemeenschap veronachtzaamde. Uiteindelijk gooide Pekelharing evenals Treub Smith's theorie op één hoop met die van Ricardo en Malthus en karakteriseerde het geheel als de 'koude leer van de hebzucht'. De wijze waarop het laissez-faire liberalisme vrijheid met gelijkheid wilde verzoenen, wees volgens Pekelharing op een 'liberalistische utopie', die blind maakte voor de sociale gevolgen van het stelsel.

Had Pekelharing de harmoniserende werking van het eigenbelang al onder verwijzing naar de schrijnende tegenstellingen tussen rijk en arm in het vrijhandelsland Engeland naar de schroothoop verwezen, ook andere auteurs lieten zich op dit punt niet onbetuigd. De Jong van Beek en Donk memoreerde in een discussie met de 'oud'-liberaal De Bosch Kemper nog eens fijntjes dat het door Koning Willem III gelaste onderzoek naar arbeiderswoningen woekerwinsten, huisjesmelkerij en bedrog aan het licht had gebracht (De Jong van Beek en Donk, 1875). Als de werking van de vrije economische krachten voor een harmonieuze samenleving zorgt, gaf hij de lezer in overweging, wat dan te denken van de gezondheids-toestand van de fabrieksarbeider en de vervuiling van de rivieren in Engeland? Door de natuurlijke vrijheid en gelijkheid van het individu tot uitgangspunt te nemen, ontkenden de klassieke voorgangers volgens het *Sociaal Weekblad*, dat economische contracten veelal door ongelijke partijen werden afgesloten. In een bespreking van het boek *Drie maanden fabrieksarbeider* in dit blad lichtte Mercier deze stelling toe, aan de hand van het voorbeeld van de rechtsongelijkheid bij het afsluiten van arbeidscontracten. Dat de wet de werkgever toestond om het arbeidsreglement eenzijdig en met onmiddellijke ingang te wijzigen, zag Mercier als een bewijs van zuiver absolutisme: "Het (arbeidsreglement; L.B) is een bepaling, die elke gedachte aan een contract tussen twee vrije partijen uitsluit." (Mercier, 1892, 12).

Over de merites van eigenbelang en altruïsme in het maatschappelijk verkeer gingen sociaal-liberalen een rechtstreekse confrontatie aan met meer behoudend-liberalen als De Bosch Kemper, initiator van het 'Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie'⁴ en Vissering, hoogleraar in Leiden (Knoester, 1989). Beide heren waren fel van leer getrokken tegen het *Sociaal Weekblad*, dat zij als een exponent van de 'jongere', onorthodoxe richting beschouwden.⁵ Voor de verdeling van maatschappelijke welvaart had de 'oude' garde bij monde van Vissering een even eenvoudig als klassiek-liberaal antwoord. Volledige vrijhandel creëerde een ideale markt die de prijzen voor de primaire levensbehoeften zou doen dalen. De statistieken wezen uit dat het consumptieniveau van de Nederlandse bevolking gestadig steeg. Liet de voedingstoestand van de arbeidende klasse desalniettemin te

⁴Tot het comité behoorden zeven handwerkslieden, waaronder Heldt, Gerbard en de Rot, (Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond- het reformistische ANWV) en de 'heren' van Marken, Pekelharing, Kerdijk, Goeman Borgesius, Heineken, Rionk, Tiel en De Jong van Beek en Donk (voorzitter).

⁵In *Vragen des Tijds* deed De Jong van Beek en Donk uitvoerig verslag van de aanvaring van Vissering en De Bosch Kemper met de sociaal-liberalen onder de veelzeggende titel 'De verdediging van egoïsme op de vergadering van Statistiek' (De Jong van Beek en Donk, 1875).

wensen over, dan diende de voedingsaccijnzen en de protectio-nistische handelspolitiek te verdwijnen.⁶ Volgens de 'onorthodoxen' reduceerde de wet van vraag en aanbod het economisch handelen niet alleen tot één enkele drijfveer, maar de wet maakte het economisch handelen van mensen bovendien los van de rest van het sociale leven in een bepaalde historische situatie:

Het is niet anders dan een abstractie, den economische toestand van een volk geheel af te scheiden van zijn zedelijken, maatschappelijken, staatkundigen, godsdienstigen en rechtstoestand (Pekelharing, 1878, 174).

2. Wetenschapstheoretische bezwaren tegen de klassieke theorie

Het a-historische karakter van de klassieke theorie was niet het enige wetenschapstheoretische bezwaar. Minstens even verwijtbaar was het ontbreken van iedere empirische onderbouwing van hypothesen die op deductieve wijze verkregen waren. De 'wetenschappelijke' staathuishoudkunde van sociaal-liberalen onderscheidde zich van haar 'metafysische' voorgangers door het gebruik van statistisch materiaal en het entameren van enquêtes naar de arbeidsomstandigheden en bestaansvoorwaarden van de werkende bevolking (de zogenaamde arbeidersbudgets). De hang naar 'sociale feiten' blijkt onder andere uit de herdenking van Auguste Comte in het *Sociaal Weekblad* als de 'apostel der sociologische wetenschap' die met zijn 'proefondervindelijke methode' de weg naar het positivisme had open gelegd. Het Sociaal Museum voor Sociale Statistiek in Parijs, waar sociale verschijnselen overzichtelijk in kaart werden gebracht, vormde een voorbeeld voor zijn wetenschappelijke aanpak van de sociale kwestie. Verscheidene sociaal-liberalen hebben zich dan ook ingezet om soortgelijke instituties op touw te zetten. Kerdijk, vanaf 1901 lid van het 'Internationaal Instituut voor Statistiek', hielp mee aan de totstandkoming van het 'Centraal Bureau Sociale Adviezen'. Dit bureau, waarvan Treub enige tijd (1899-1905) directeur was, bood steun bij het opzetten van coöperaties, gaf adviezen bij het opzetten van pensioenfondsen en ongevallenverzekering en verleende bijstand bij stakingen. Treub bemiddelde bijvoorbeeld in zijn hoedanigheid als directeur van het Sociaal Bureau bij de Spoorwegstaking van 1903. Kerdijk onderzocht de levensomstandigheden van dienstplichtigen door zelf enige tijd in de kazerne door te brengen.

⁶ Zie voor de visie van Vissering: Verdoorn, 1981, 252; Nentjes 1987, 19-39 en voor zijn leerling d'Aulnis de Bourouill, Krabbe, 1987, 39-57.

De grote hoeveelheid energie die sociaal-liberalen zich getroostten om sociale politiek met 'sociale feiten' te onderbouwen, kwam ook naar voren in de besprekingen van arbeidersbudgetonderzoek in het *Sociaal Weekblad* (Mercier, 1898; Mercier, 1897) en prominente aandeel van sociaal-liberalen in diverse landelijke arbeidsenquêtes die omstreeks de eeuwwisseling in Nederland werden gehouden.⁷

Een andere kritiek van wetenschaptheoretische aard had betrekking op het gelijkschakelen van biologische en sociale ontwikkelingsprocessen. Het principe van 'the survival of the fittest' kon volgens de reeks over *Darwinisme en Socialisme* (Treub, 1894, 241) veel breder worden uitgelegd. Het hoefde niet noodzakelijkerwijs te impliceren dat alleen fysieke kracht in de strijd om te overleven telde. Slimheid, aanpassings-, anticipatie- en samenwerkingsvermogen droegen evenzeer bij aan de accumulatie van maatschappelijke rijkdom. Ook in deze kwestie manifesteerden Vissering (Nentjes 1989, 35) en De Bosch Kemper zich als de 'natuurlijke' vijanden van het sociaal-liberalisme met hun stelling, dat 'de wetten (die) door de staathoudkunde ontdekt zijn even onveranderlijk zijn als de natuurwetenschappen' (De Bosch Kemper geciteerd bij Schade, 1981, 25).

Aan de hand van het werk van de Franse socioloog Alfred Fouillée (Fouillée, 1880) spitste Mercier⁸ haar kritiek toe op het sociaal-darwinisme van Spencer, die in kringen van klassieke economen veel aanzien genoot (Mercier, 1884, 207). Spencer beschouwde het in leven houden van voor 'de levensstrijd ongeschikte individuen' niet alleen als geld-, tijd- en krachtsverspilling, maar ook als het 'voeden en voortplanten van ellende' (Spencer geciteerd bij Mercier, 1884, 210). Hij had in zijn strijd tegen deze vorm van maatschappelijke 'verweking' vooral vrouwen op het oog, die vanwege hun afwijkende geaardheid geneigd waren mededogen voor recht te laten gelden (Spencer, 1874). Mercier bracht daar tegen in dat Spencer's zogenaamde natuurwetten door mensenhand gearrangeerd waren. De gemeenschap was daarom aansprakelijk voor de onfortuinlijke gevolgen van deze economische regelingen. Bovendien deed Spencer's afwijzing van iedere

---

⁷ Treub bracht als voorzitter van de Staatscommissie voor Werkloosheidsonderzoek tussen 1913-1914 een elfdelig eindverslag uit. Kerdijk maakte grote indruk als voorzitter van de Leidse afdeling van de Koninklijke Nijverheidsenquête in 1890 (de voortzetting van de parlementaire arbeidsenquête 1886/1887).

⁸ Aan de samenvatting van zijn boeken *La science sociale contemporaine* en *Philanthropie scientifique* wijdde zij in *Vragen des Tijds* vier afleveringen, die tesamen meer dan honderdvijftig bladzijden omvatten

vorm van sociale bijstand afbreuk aan de vrouwen die zich in de geest van het sociaal-liberalisme aan de wetenschappelijk onderbouwde armenzorg wijdten. Ook de sociaal-darwinistische argumenten tegen het instandhouden van zwakken wist Mercier te ontzenuwen. Het 'kunstmatig' in leven houden van de geestelijk en lichamelijk minder weerbaren bracht de kwaliteit van het ras niet in gevaar zoals Spencer beweerde, omdat fysieke en morele zwakten niet aangeboren maar aangekweekt waren. Op de langere termijn profiteerde de samenleving als geheel van de sociale bijstand aan haar individuele leden. Zo betekende het verplegen van een zieke vrouw uit een kinderrijk werkmansgezin een zegen voor de gemeenschap, als daarmee voorkomen kon worden dat een heel gezin ten laste van de samenleving kwam (Mercier, 1884, 217). In de 'schoot der gegoeden' leefde bovendien meer ziekelijkheid dan onder het proletariaat dat in de strijd om het bestaan gehard was.

Op grond van deze overwegingen betoogde Mercier dat de armenzorg 'geen morele luxe' mocht blijven, noch aan 'toevallige barmhartigheidsopwellingen' kon worden over gelaten, maar een 'rechtsplicht was van het algemeen' (Mercier 1884). Het recht van de sterkste diende door het solidariteitsbeginsel gecompenseerd te worden, zodat 'het lijden van den één tot het lijden van den ander, het welvaren van den enkele tot het welvaren van allen wordt gemaakt.' (Mercier, 1889, 183) Rijkelijk voorbarig gezien deze polemiek, beweerde Treub vijf jaar later in zijn oratie, dat 'de tijd waarin sociale ontwikkelingswetten als analoog aan natuurwetten werden gedacht, definitief voorbij was' (Treub, 1896) ⁹ Treub's ferme uitspraak sloeg bovendien slechts op een bepaalde uitleg van het sociaal-darwinisme ¹⁰, die alleen op al te simplistische analogieën tussen de dieren- en de mensenwereld sloeg.

Tegelijkertijd vertoonden een aantal sociaal-liberale ideeën over de ontwikkeling van de samenleving verwantschap met het sociaal-darwinisme. Om te beginnen ontleende men aan het darwinisme de notie dat menselijke samenlevingen meer gediend waren met geleidelijke vooruitgang dan met abrupte breuken. Deze opvatting kwam voort uit de voorstelling van de maatschappij als delicaat en in een precaire balans verkerend sociaal organisme, dat schade opliep als het in zijn geheel of in zijn samenstellende delen geforceerd werd. Mercier vergeleek de maatschappij graag met een spinmachine, die 'haar werking staakt zoodra een

⁹ Treub was niet de enige die zich met het (sociaal-) darwinisme bezighield. 'Mag de darwinistische theorie als grondslag van sociale beschouwing worden genomen?' luidde de titel van één van de vele artikelen in het *Sociaal Weekblad*, die aan deze kwestie waren gewijd (Teerlink, 1894, 278).

¹⁰ Zie voor een 'linkse' uitleg van het sociaal-darwinisme: De Rooy, 1987. 10

enkele draad van het vlas of katoen breekt of in het ongerede raakt, en haar eerst weer kan voortzetten, wanneer (...) het kwaad hersteld is' (Mercier, 1889, 183). In deze organische maatschappijvisie was hervorming een verkieslijker optie dan revolutionaire omwenteling (Treub, 1884, 193).¹¹ Tegelijkertijd maakte het darwinisme sociale verandering denkbaar. Mensen en hun sociale relaties konden daardoor begrepen worden als een produkt van historische ontwikkeling. In het industriële tijdperk berustte de maatschappelijke rijkdom op arbeidsdeling en toenemende specialisatie (Treub, 1901). Hoe verder de arbeidsdeling was doorgevoerd hoe meer de welvaarts-groei van samenwerking afhing. Ieder ontwikkelingsstadium dat de mensheid doorliep deed steeds een beroep op andere menselijke vermogens. In het toenemend hersenvolume school een aanwijzing voor een ontwikkeling ten gunste van 'hogere', 'geestelijke' capaciteiten en het afnemen van het belang van 'lagere', fysieke bekwaamheden. Na fysieke kracht en kundigheid waren in het huidige stadium van de beschaving altruïsme en rechtvaardigheid belangrijke talenten die vooruitgang konden bewerkstelligen. Voor het eerst in de geschiedenis vroeg het maatschappelijk verkeer om vermogens, die bij vrouwen rijkelijk voor handen waren (Mercier, 1884, 224).

De bezwaren van sociaal-liberalen waren dus zowel theoretisch als politiek van aard. Theoretisch schoot de klassieke economie tekort omdat zij a-historisch, reductionistisch en metafysisch te werk ging. Smith was een verdienstelijk theoreticus, wanneer hij in de tijd werd geplaatst. In politiek opzicht leende Smith's theorie zich in combinatie met sociaal-darwinisme en malthusianisme te gemakkelijk voor misbruik door de heersende klasse.

3. Collectieve en individuele aansprakelijkheid

Waar de individuele verantwoordelijkheid ophield en de collectieve verantwoordelijkheid begon was een belangrijk thema voor sociaal-liberalen. Bij dit vraagstuk werd gezocht naar een middenweg tussen 'dogmatisch'-liberalisme en 'dogmatisch'-socialisme, door de individuele aansprakelijkheid te relateren aan de maatschappelijke positie en de mogelijkheden van sociale groepen in een bepaalde

---

¹¹ Overigens werd er bij het in zwang geraakte beeld van de maatschappij als een organisme met een eigen autonomie ook een kanttkening geplaatst. In *Vragen des Tijds* merkte ene P. Crok op dat het begrip organisme niet erg helder was maar nieuwe mogelijkheden verschafte om wederzijdse afhankelijkheid en samenhang in het sociale leven te doordenken (Crok, 1876).

periode. De sociale kwestie draaide voor sociaal-liberalen om de vraag in hoeverre mensen individueel aansprakelijk waren voor hun behoeftige omstandigheden. In de meeste gevallen kwam 'ledigheid' eerder voort uit de tekortkomingen van de vrije markt en de veranderde produktieverhoudingen, dan uit het persoonlijk onvermogen van afzonderlijke individuen. Met deze redenering wezen sociaal-liberalen de bekende klacht over 'de ingeboren neiging tot ledigheid van het volk' als te onzorgvuldig en te ongenueanceerd van de hand.

Of mensen in staat waren om zonder hulp van anderen in eigen levensonderhoud te voorzien hing volgens sociaal-liberalen niet alleen van hun persoonlijke verdienste af. Tenslotte waren er mensen die ook zonder enige inspanning over ruime middelen konden beschikken en rijkdom die niet door eigen inspanning was vergaard werd dan ook als oneervol of zelfs onfatsoenlijk beschouwd. 'Maatschappelijke parasieten' vond men in alle lagen van de samenleving. Behalve werkschuwe paupers behoorden ook de traditionele rijken (aristocratie) en beurs- en grondspeculanten, woekeraars en rentetrekkingen tot deze afkeurenswaardige menselijke soort. Treub omschreef het verschil tussen 'onfatsoenlijke en fatsoenlijke' burgers in navolging van Saint-Simon als: de aristocratie van de verdienste versus de aristocratie van bezit en geboorte' (Treub, 1904, 38).

Het merendeel van de 'onvermogene' werklozen kwam juist buiten hun eigen toedoen zonder werk te zitten. Een 'geregeld leven' kon in veel gevallen immers niet voorkomen dat ook de fatsoenlijke, vakbekwame werkman het van tijd tot tijd financieel niet kon bolwerken. In de eerste jaargang van het *Sociaal Weekblad* merkte de hoofdredacteur Kerdijk met klem op dat 'voor de werkman, ook al is hij oppassend en zij een reë (handige, kloeke; L.B) huisvrouw' (Kerdijk, 1887), de afstand naar armoede en bedeling klein was. Werkgevers wentelden conjunctuurschommelingen en ongevallen af op de schouders van de minstdraagkrachtigen.

Ook in ander verband gaf de redactie van het *Sociaal Weekblad* te kennen dat het gebruikelijke onderscheid tussen oppassendheid en zorgeloosheid van de werkende bevolking veel minder waterdicht was dan gemakshalve werd aangenomen. Het stereotiepe van de bij de dag levende proletariër was voor een groot deel terug te voeren op onbekendheid in burgerlijke kring met de levensomstandigheden van het proletariaat. Bij het organiseren van ontspanningsavondjes voor jonge arbeidsters bleek dat ook nette werklieden met een goede betrekking een zorgelijke bestaan leiden en nauwelijks in staat waren om enige financiële reserve op te bouwen (Mercier, 1890, 147).

Het beginsel van de individuele aansprakelijkheid onderscheidt sociaal-liberalen zowel van 'oud'-liberalen als van socialisten. Als 'de leer van de hebzucht' kenmerkend was voor de ene kant van het politieke spectrum, vertegenwoordigde het communisme voor het sociaal-liberalisme de tegenovergestelde positie: de individuele inbreng zou in deze politieke opvatting niet van betekenis zijn. Door het belang van erfelijke bepaalde verschillen te negeren, verklaarde de redactie van het *Sociaal Weekblad* in haar beginselverklaring, gaf men een tegennatuurlijke voorstelling van de menselijke natuur. Volgens Pekelharing negeerde men het verschil in individuele vermogens en de aansprakelijkheid voor eigen welzijn van de mens, door elke sociale misstand uit sociale omstandigheden te verklaren. Daarmee werden ook de mogelijkheden van het individu om zijn of haar situatie door collectieve of individuele inspanning te verbeteren om zeep geholpen.

Het bevorderen van gelijke kansen had niet de bedoeling de maatschappelijke ongelijkheid geheel en al uit de wereld te helpen. Het ging er in de woorden van Mercier slechts om onnatuurlijke ongelijkheid te beteugelen ten behoeve van natuurlijke ongelijkheid, dat wil zeggen de ongelijke spreiding van gaven en talenten (Mercier, 1889, 174-175). Tussen najagen van het platte eigenbelang en totale onderschikking aan de gemeenschap stond, zo meende Mercier, het 'individualisme van koninklijke bloede'.

Het inzicht dat het lot van ieder ander uiteindelijk van invloed kon zijn op het eigen lot, maakte het vooropstellen van het individuele belang onwenselijk. Evenals Mercier betoogde ook Treub dat 'de grenzen der vrijheid voor ieder worden bepaald door het belang van allen' (Treub, 1894, 26). De effecten van het eigen handelen dienden dan ook afgewogen te worden tegen de gevolgen die ze voor anderen hadden.

Mercier's stellingname laat zich illustreren aan de hand van het vrouwenarbeidsvraagstuk en de vrouwenkiesrechtkwestie. Het vraagstuk van de vrouwenarbeid handelde voor Mercier niet alleen om de 'broodvraag' maar vrouwenarbeid was - zoals de volgende paragraaf laat zien - een onvervreemdbaar recht vanwege de inherente ontwikkelingsmogelijkheden van economisch of sociaal zinvolle arbeid. Omdat kinderopvang geen zaak was van natuurlijke geschiktheid van vrouwen, maar van professionele deskundigheid en van individuele geschiktheid, gold de zorg voor het nageslacht als een verantwoordelijkheid van de gemeenschap. Vrouwenarbeid hoefde dus niet ten koste van de gemeenschap te gaan. In het geval van het kiesrecht nam Mercier expliciet afstand van John Stuart Mill, die vertrouwde op de opvoedende werking van het vrouwenkiesrecht. Mercier twijfelde aan het politieke oordeelsvermogen van vrouwen vanwege hun eenzijdige

oriëntatie op het gezin en hun beperkte ervaringswereld. De politieke onwetendheid en wereldvreemdheid van de 'doorsnee' vrouw pleiten er in dit geval voor om het vrouwenbelang ondergeschikt te maken aan het algemeen belang, in casu het tot standbrengen van rechtvaardigere sociale verhoudingen. Plichten dienden vooraf te gaan aan rechten. Vrouwen moesten eerst maar eens bewijzen een zinvolle bijdrage aan de samenleving te kunnen leveren, dan volgde het kiesrecht vanzelf. Het in evenwicht brengen van individuele en sociale verantwoordelijkheid vormde het centrale leerstuk waarmee het sociaal-liberalisme zich onderscheidde van het socialisme en zij introduceerde daarmee tegelijkertijd het onderscheid tussen 'gedwongen en vrijwillige ledigheid'.

Een betere spreiding van de welvaart leidde niet automatisch tot betere sociale verhoudingen en een harmonieuzer gemeenschapsleven. 'Uwe Fouriers hebben gefaald omdat zij geen dichter genoeg waren om te beseffen, dat het leven zich van binnen uit ontwikkelt' (Mercier, 1889, 120), tekende Mercier met instemming op uit de mond een bekende dichteres. Mercier realiseerde zich tegelijkertijd maar al te goed dat het recht op onderwijs en een van overheidswege gegarandeerde bestaanszekerheid, belangrijke voorwaarden waren voor een succesvolle inlijving van het proletariaat in de burgerlijke gemeenschap.

Waar de vrije wil begon en de invloed van de sociale omgeving ophield was dus voor sociaal-liberalen een belangrijk discussiepunt, waarover alleen vaststond dat er geen algemene uitspraken over te doen waren. Zinvolle uitspraken over rechtvaardigheid konden niet uit algemene wetten of ethische leefregels worden afgeleid, maar lieten zich alleen aan de hand van afwegingen in een bepaalde historische situatie formuleren. Mensen dienden het daar in gezamenlijk overleg telkens weer over eens te worden, slechts geleid door normen van 'wederkerigheid en contractualiteit'. Mercier verwoordde het ethisch beginsel van het sociaal-liberalisme aldus: "De vraag is of deze mens anders had kunnen handelen?"

4. De kwestie van de vrouwelijke 'ledigheid' en de sociaal-liberale waardering van arbeid

Ledigheid is één van de meest in het oog springende thema's in de beschouwingen over het vrouwenvraagstuk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Waar voorgaande generaties de ornamentele levenswijze van de gehuwde vrouw nog als bewijs van economische voorspoed en kredietwaardigheid hadden opgevat, garandeerde ledigheid geen maatschappelijk respect meer voor vrouwen aan het eind van

de negentiende eeuw. Aan de hand van het thema van de ledigheid zal het verschil tussen de progressief-liberale visie van Van Houten en de sociaal-liberale denkbeelden van Mercier geïllustreerd worden.

Van Houten bracht de ledigheid van vrouwen onder de aandacht in zijn befaamde artikel 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw' (Van Houten 1878). In dit artikel lanceerde Van Houten zijn visie op de gevolgen van de industrialisatie voor de maatschappelijke positie van vrouwen. Van Houten ging uit van de stelling dat de fabrieksmatige produktiewijze de huishoudelijke produktietaken voor een groot deel overbodig had gemaakt. Dientengevolge hing de maatschappelijke positie van de huisvrouw in het luchtledige. Door de aanwezigheid van personeel in de 'betere' kringen waren vrouwen ook het resterende werk ontwend geraakt en als gevolg daarvan registreerde Van Houten onder 'dames' de neiging om met allerlei nutteloze bezigheden de dag te vullen:

De dames zijn bezig, maar arbeiden niet; zij hebben het druk, maar met zaken die geen voordeel geven; zij hebben groote zorgen, maar over toilet en invitaties; zij vermoeien zich en brengen hare gezondheid in gevaar, maar slechts op soirée's en bals (Van Houten, 1878, 11).

De oorzaak van dit alles zocht Van Houten niet zozeer in de industriële ontwikkeling als zodanig, als wel in de wetten en zeden die vrouwen de mogelijkheid ontnamen om elders een even groot arbeidsveld te heroveren voor wat hun aan produktieve huiselijke taken en huishoudelijke arbeid was ontvallen. De waarneming dat economische contracten vaak door ongelijke partijen werden afgesloten, sloeg volgens Van Houten ook op de benarde positie van gehuwde vrouwen. Dat blijkt onder andere uit zijn stelling 'dat het huwelijk tot een economisch contract was verworden' (Van Houten, 1878, 16). Maar dan wel één tussen ongelijke partijen, want economische afhankelijkheid betekende in zijn ogen dat vrouwen in ruil voor levensonderhoud zichzelf ter beschikking stellen. Van ware liefde kon bij deze vorm van slavernij geen sprake zijn, een huwelijk op economische grondslag diende dan ook als 'nette' vorm van prostitutie te worden beschouwd. Van Houten zag de gedwongen prostitutie van vrouwen in het huwelijk als een van de kwalijke gevolgen van ledigheid, waartoe de opmars van het kapitalisme vrouwen van burgerlijke komaf dwong.

Het bevorderen van vrouwelijke arbeidsparticipatie stond bij Van Houten niet alleen in het teken van de grondrechten van vrouwen. Ledigheid van de halve bevolking betekende een aantasting van de fundamenten van de burgerlijke samenleving:

Die niet werkt zal niet eten en ieder ontvang loon naar werken. Dit zijn de grondzuilen van een gezond staatslichaam. En de vrouwen en meisjes der zoo-genaamde fatsoenlijke klassen zouden aan die wetten worden onttrokken! (Van Houten, 1878, 44)

Hoewel Van Houten's kruistocht tegen de vrouwelijke ledigheid de meeste bekendheid heeft verworven, sneed Mercier dit thema al acht jaar eerder aan. Om geen schandaal te verwekken publiceerde Mercier eerst onder het pseudoniem Stella (Mercier 'Stella', 1870) en later als 'eene ongenoemde' (Mercier, 1878) over dit onderwerp.¹²

Evenals Van Houten keurde Mercier 'de wetten en zeden' af, die vrouwen de mogelijkheid tot een eerlijke broodwinning ontnamen. Hoewel 'werken om den brode' volgens Mercier 'het vermogen van vrouwen vernietigde om de ideale en poëtische zijde van het bestaan te representeren', moest dit verlies toch 'als een zedelijke weldaad' worden beschouwd:

...waar het voor eten van genadebrood behoedt, is het geestelijke opheffing, waar het 't enig middel is, om de onstoffelijke schatten deelachtig te worden, die arbeidzaamheid, zelfstandigheid en onafhankelijkheid met zich voeren (Mercier, 1879, 228).

Anders dan Van Houten ageerde Mercier niet enkel tegen de vrouwelijke 'non-valeur' vanwege de economische gevolgen voor de individuele vrouw en de maatschappij als een vereniging van burgers.¹³ Arbeid had in haar ogen onder bepaalde voorwaarden ook karaktervormende kwaliteiten, waarvan vrouwen tot dan toe nauwelijks gebruik hadden kunnen maken. Mits toegesneden op de kwaliteiten en verlangens van individuen, ontsloot arbeid mogelijkheden en talenten die in ieder individu besloten lagen. Externe prikkels als beloning en straf zouden op den duur overbodig worden als arbeid in zichzelf motiverend was.

In tegenstelling tot mannen bleven vrouwen uit de burgerij van de impulsen van zelfgekozen arbeid verstoken, omdat zij vanwege hun sekse tot huishoudelijke arbeid en kindercareg veroordeeld waren. Zij bevonden zich daardoor in een staat van onderontwikkeling, waaruit mannen zich al bevrijd hadden. De frictie in de moderne tijd tussen de taken die de vrouw vanwege haar sekse toevielen en de taken waartoe een vrouw zich als individu aangetrokken voelde veroorzaakte het

¹² Dit laatste artikel van Mercier verscheen in hetzelfde nummer van *Vragen des Tijds* als 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw'.

¹³ Overigens moet economisch nuttige arbeid niet al te strikt worden genomen. Of vrouwen nu met loonarbeid hun gezin voor armoede konden behoeden, of dat de onbemiddelden uit de burgerstand door hun verstandig bestier betaalde hulp uitspaarden, beide gevallen zagen Mercier en Van Houten als voorbeelden van economisch handelen.

vrouwenvraagstuk, aldus Mercier. Deze inperking van vrouwelijke vermogens genereerde een onvrede, die ook mannen ervaren moesten als hun zonder onderscheid hetzelfde werk werd opgedragen. Vanwege deze argumenten zag Mercier arbeidsverdeling (specialisatie naar bekwaamheid) niet alleen als een vrucht maar ook als een eis van beschaving. Met deze intrinsieke waardering van arbeid onderscheidde Mercier zich van de utilistische arbeidsopvatting van Van Houten.

5. De rol van de staat in het economisch verkeer: Van Houten contra Treub

Hoewel de staat zich volgens de klassieke theorie diende te onthouden van inmenging in het economische leven, representeerde het bestaande politieke stelsel toch te veel de belangen van de bezittende klasse. Ook Van Houten verwachtte enig heil van het beschermen van de zwakken door de staat:

De theorie, dat elk individu, aan zichzelf overgelaten, het noodige inzicht en de vereischten geestkracht bezit om zijn belangen 't best te dienen, is slechts juist voor de economisch uitstekenden, onjuist daarentegen voor de groote menigte, voor het middenslag, dat zonder bijzondere organisatie het slachtoffer der vrijheid wordt. De leer dat ieder, door voor zichzelf te zorgen, 't best het algemeen belang bevordert, m.a.w. de leer der harmonie der belangen, is onwaar. Op de staat rust de plicht in dien strijd der belangen ervoor te waken, dat de zwakken niet onderdrukt worden (Van Houten, 1875, 75).

In 'De regtstoestand der werklieden' uit 1870 had Van Houten al uiteengezet in welk opzicht de arbeidskracht zich onderscheidde van andere waren. De werkmans moest zijn arbeidskracht doorgaans uit lijfsbehoud te gelde maken, ook al bracht het geboden loon hem onder het bestaansminimum. Om de machtsbalans tussen werknemer en werkgever wat meer in evenwicht te brengen, verdedigde Van Houten het recht van arbeiders op vereniging en staking. 'Self-help' was en bleef voor Van Houten de beproefde, liberale remedie, al diende de partijdigheid van de staat ten gunste van de bevoorrechte klassen zo veel mogelijk geëlimineerd te worden. Zijn inspanning voor de rechtsbescherming van kinderen (het Kinderwetje Van Houten) strookte nog geheel met dit principe omdat het in het geval van kinderarbeid om de rechtsbescherming van wilsonbekwamen ging. Bovendien had het Kinderwetje tot doel om de kwaliteit van de arbeidskracht van de toekomstige generaties te verbeteren. Rechtsbescherming en financiële ondersteuning van volwassen arbeidskrachten achtte Van Houten uit den boze, daar deze in staat

geacht kon worden zelfstandig voor hun belangen op te komen en naar eigen inzicht te handelen. Getrouw aan deze opvatting van autonoom burgerschap wees Van Houten ook iedere vorm van arbeidsbeschermende wetgeving voor vrouwen af. In dit opzicht toonde Van Houten zich een consequenter verdediger van het leerstuk van de homo economicus dan zijn klassieke tegenhangers.

Treub wilde de rol van de staat niet beperken tot de wettelijke bescherming van *personae miserabiles*, handelingsonbekwame vrouwen en kinderen en tot het aanmoedigen van onderlinge waarborgfondsen. Met zijn pleidooi voor een oudedagsvoorziening van staatswege zonder een premiebijdrage van werknemers, legde hij de grondslag voor de verzorgingsstaat.¹⁴ Als men de staat voor de bestaande onrechtvaardige verdeling van goederen verantwoordelijk hield, zo redeneerde Treub, dan kon een staatspensioen voor de werkmans gezien worden als een restitutie van wat eerder te weinig ontvangen was (Treub, 1899, 38; Treub, 1899, 56-57). Met dit voorstel voerde Treub het sociaal-liberale kamp aan in de strijd tegen de 'anti-sociale' staatsleer van Van Houten (Treub, 1897). Van Houten verweet Treub op zijn beurt een soort van 'staatsvoogdij' (Van Houten, 1893) in het leven te willen roepen en van de staat een 'alverzorger' op kosten van de gemeenschap te maken. Arbeiders moesten maar leren zich in financieel en seksueel opzicht meer te beheersen en hun verantwoordelijkheid jegens de gemeenschap met sparen en gezinsplanning tot uitdrukking brengen. Wat betreft dit laatste meende hij te kunnen volstaan met de eenvoudige stelregel, dat 'wie op ruim levensonderhoud prijs stelt, aan zijn geslachtsdrift geen vrijen loop moet laten.' Even onomwonden sprak hij zich tegen het kiesrecht van 'niet-productieven' uit met de woorden: 'wie zich tot een fiscale non-valeur laat verklaren, kan zich niet beklagen, als de staat hem tot electorale non-valeur maakt' (Van Houten geciteerd door Van Geer, 1896, 2). 'Proletariaatskiesrecht' en staatsphilantropie' openden voor Van Houten een afgrond waar hij niet meer overheen wilde springen. De logische consequentie van deze onenigheden was dat Treub de brede liberale partij van Van Houten van de hand wees. In 1901 trad hij met de linkervleugel uit de Liberale Unie en richtte de Vrijzinnig-Democratische Bond op.

Maar ook Treub ging het ondanks vlammeende retoriek niet om sociale rechtvaardigheid op zich. Hij wees bijvoorbeeld het principe af dat maatschappelijke rijkdom naar behoefte moest worden verdeeld. Treub betreurde het dat talent

---

¹⁴ Het ging Treub niet alleen om het organiseren van onderlinge waarborgfondsen, maar ook om herverdeling van welvaart.

in de samenleving onbenut werd gelaten; dat betekende maatschappelijke verspilling ofwel economisch onrendabel beheer. Het verhogen van de levensstandaard van de volksklasse zou op de langere termijn het arbeidsvermogen vergroten en daarmee op den duur meer maatschappelijke produktiviteit en volkswelvaart opleveren.

Als alternatief voor het natuurrecht en de daaruit afgeleide individuele contractvorm stelden sociaal-liberalen het sociaal recht en het sociaal contract met wederkerige verplichtingen voor. Het loon van de gewone werkmans was ontoereikend om gezondheids- en werkloosheidsrisico's op te vangen en het zou dan ook van onbillijkheid getuigen om de arbeider voor zulke gevolgen op te laten draaien. Het moderne kapitalisme was een de loterij waaruit iedereen in principe een 'niet' kon trekken. Cort van der Linden verdedigde de Ongevallenwet van 1899 in deze geest toen hij de Kamer voorhield: "Het zijn gemeene gevaren, waaraan de arbeiders blootgesteld zijn, die gemeen gedragen moeten worden" (Cort van der Linden geciteerd bij Stuurman, 1992, 297). Die 'gemeene' gevaren maakten geen onderscheid tussen 'nette werkmans' of losse arbeider. Een risicodragende verzekering was in zulke gevallen een gepaster antwoord dan de morele vermaning en verheffing van het volk waar 'oud-liberalen' het patent op hadden. Het algemeen belang bestond in de sociaal-liberale optiek bij de gratie van de aan de staat 'in vruchtgebruik' gegeven individuele rechten. De maatschappij als menselijke vereniging was het produkt van historische ontwikkeling en naarmate het beschavingsproces (dat wil zeggen de ontwikkeling van de ratio) verder voortschreed, namen de mogelijkheden voor de mens toe om doelbewust een meer harmonische samenleving na te streven. Produktiviteitsverhogende tendenties, als arbeidsdeling en specialisering, maakten individuen en sociale groepen steeds meer van elkaar afhankelijk.

6. Interdependentie en sociale verantwoordelijkheid

De liberale concepten van de homo economicus en de homo politicus hielden in dat alleen die burger die voor zijn onderhoud niet op anderen was aangewezen, in staat kon worden geacht om een onafhankelijk politiek oordeel te vellen. De sociaal-liberaal Pekelharing verwierp beide liberale concepten als ontorechte abstracties van de historische werkelijkheid. Het uitverkoren economisch subject van het klassiek-liberalisme was niet gemodelleerd naar het pluriforme en complexe economisch handelen van de mens, maar naar het economisch gedrag van één zeer bepaald type: een verstandig, spaarzaam en mannelijk lid van de midden-

klasse. (Pekelharing, 1878) In sociaal-liberale ogen was het hooggewaardeerde autonome individu van de 'oud'-liberale doctrine een anachronisme geworden in een maatschappij die in toenemende mate op de wederzijdse afhankelijkheid van individuen en groepen berustte: het individu kon alleen in samenhang met zijn omgeving begrepen worden. De maatschappij moest dan ook niet opgevat worden als een verzameling van losse individuen, maar als een organisme met een eigen anatomie, waarvan elk onderdeel van betekenis was voor het geheel. Mensen waren het produkt van maatschappelijke omstandigheden, terwijl die omstandigheden op hun 'beurt weer niet losgezien konden worden van de menselijke beschavingsgeschiedenis.

Mercier verwierp zowel het liberale concept van het individu als drager van natuurlijke rechten als de, in de klassieke theorie veronderstelde, altruïsme van het gezin en de vrouw. In de opvatting van Mercier kan vooral het burgerlijke gezin eerder als een verlengstuk, dan als een antithese van de door eigenbelang gedomineerde markt worden gekarakteriseerd. Het consumptiepatroon van de gegoeden stak volgens Mercier pijnlijk af bij de immer-op-de-loer-liggende armoede in de 'werkende' klasse. Eenvoud en soberheid' waren voor Mercier 'de onafscheidelijke metgezellen van de ware beschaving'. Het doorsnee burgermansgezin noch de rijkelui's huishouding konden een heilzaam tegenwicht voor de wereld van het eigenbelang zijn, zolang het burgerlijk gezin zich corrumpeerde met weeldevertoon en overdadige consumptie. Ook al deed de welgestelde vrouw niet in eigen persoon mee aan de economische wedloop, medeplichtig was zij wel: *..ook zij heeft te veel offers gebracht aan dien blinde onzinnigen afgod, aan die weelde gebracht, waartegen de strijd (de klassenstrijd; L.B.) zich hoofdzakelijk zal richten* (Mercier, 1884, 236/237).

Het zogenaamde altruïsme dat ophield bij de drempel van het huisgezin strookte in het geheel niet met de sociaal-liberale opvatting van altruïsme als politieke deugd. Liefdadigheid die bedoeld was om de verveling te verdrijven, kwam daar evenmin mee overeen. Het gedachtenloos voorbijgaan aan de sociale ellende van anderen, stak schril af tegen de onderlinge bijstand in de volksklasse. Mercier meende op grond van deze observatie dat de gegoede burger(es) uit oogpunt van het ware altruïsme nog heel wat kon leren van de proletarische offervaardigheid en solidariteit. Op de 'beschaafde' vrouw rustte de plicht om te leren solidair te zijn met 'heel het vrouwelijke geslacht', want het vrouw-zijn vormde op zichzelf een te smalle basis voor solidariteit:

Het onrecht dat de vrouw als vrouw wordt aangedaan schept een onvoldoende band tussen proletarische en burgerlijke vrouwen (Mercier, 1897, 94).

Het 'natuurlijk' altruïsme van vrouwen dat hen, in de klassieke theorie op grond van hun taak in het gezin werd toegedicht, bood met andere woorden onvoldoende waarborg voor een rechtvaardig optreden in de publieke sfeer. Sociaal-wetenschappelijk inzicht in sociale verhoudingen tussen de klassen was daarvoor een eerste vereiste. Het toenemend belang van de consumentenrol in de twintigste eeuw, bood vrouwen bijvoorbeeld de gelegenheid om producten te boycotten, die voor een hongerloon vervaardigd waren.

Mercier's visie op de sociale verantwoordelijkheid van 'beschaafde' vrouwen is geheel in overeenstemming met de sociaal-liberale doctrine van de individuele aansprakelijkheid. Enerzijds kunnen vrouwen vanuit dit standpunt als het produkt van de maatschappelijke ontwikkeling worden begrepen, anderzijds worden zij als volwaardige burgers aansprakelijk gesteld voor de gevolgen van hun handelen.

5. Conclusies

De Bosch Kemper, geestelijk vader van de term 'sociale quaestie', sprak in zijn lijvige studie, *Geschiedkundig onderzoek naar armoede in ons vaderland* nog de zelfingenomen woorden: 'wij zijn weldadig uit welvoegelijkheid, uit fatsoenlijkheid' (geciteerd bij de Rooy, 1978, 9). En 'beweldadiging' was nu precies datgene waartegen sociaal-liberalen fulmineerden. Weldadigheid berustte op welwillende begunstiging van de arme, terwijl de sociaal-liberale aanpak van de sociale kwestie en het vrouwenvraagstuk zich door sociale rechtvaardigheid kenmerkte. De Bosch Kemper's onbekommerde moralisering van de arme stond haaks op een sociaal-liberale maatschappijanalyse die de gebreken van de vrije markteconomie vooropstelde. Van de opvoeding tot een arbeidzaam en sober leven kon in deze laatste visie niet veel verwacht worden, zolang behoeftigen nauwelijks greep hadden op hun eigen bestaansvoorwaarden. Door de invloed van sociale omstandigheden op het individu serieus te nemen, konden armoede en rijkdom niet langer in termen van ondeugd of deugd worden begrepen. In plaats daarvan stelden sociaal-liberalen het leerstuk van de individuele aansprakelijkheid aan de orde. Een gebrekkige moraal diende volgens dit leerstuk eerder als een gevolg dan als oorzaak van armoede te worden opgevat. Wie armoede als een ongewenst bijverschijnsel van de kapitalistische produktiewijze zag, kon er niet om heen om hulp aan de zwakken als 'een rechtsplicht van het gemeen te beschouwen'.

Socialistische tijdgenoten schamperden dat het sociaal-liberalisme een slap aftreksel was van de marxistische kritiek op de kapitalistische produktiewijze. Hoewel

socialistische denkbeelden een belangrijke inspiratiebron waren, is dit oordeel gezien het leerstuk van de individuele aansprakelijkheid niet helemaal terecht. De aandacht voor de samenhang tussen sociale verschijnselen enerzijds en het zoeken naar bindende elementen in de samenleving anderzijds, resulteerde in nieuwe opvattingen over individualiteit, sociale rechtvaardigheid en sociale ethiek. Zoals rechten en plichten niet in abstracto bestonden maar gewogen dienden te worden, zo bestond ook het individu niet ondanks maar dankzij zijn sociale inbedding. Sociale omstandigheden hieven de individuele aansprakelijkheid niet op, al diende aansprakelijkheid in overeenstemming te zijn met de sociale positie van het betreffende individu. Het onbeperkt najagen van het eigenbelang leidde in sociaal-liberale ogen tot verdere afbraak van gemeenschapszin en van morele beginselen. Dat 'de maatschappij' de vooraanstaande rol van de moraal in het openbare leven zou erkennen was echter geen automatisme. Waar het liberalisme te lang op het aambeeld van het individuele eigenbelang had gehamerd, diende de burger tenminste sociale realiteitszin te worden bijgebracht (welbegrepen eigenbelang) en als het even kon sociaal verantwoordelijkheidsgevoel (onbaatzuchtige toewijding aan de gemeenschap). Dit sociale beginsel betekent een cruciaal verschil tussen de klassieken en de sociaal-liberalen. De klassieken juichten het toe dat de moraal een individuele zaak van de burger was geworden: het paste de overheid niet om als zedenmeester op te treden. Zij vertrouwden meer op de superioriteit van de autonome rede en het welbegrepen eigenbelang van de burger, dan op diens altruïstische capaciteiten. De economische wetenschap diende zich niet met waardeoordelen in te laten.

Sociaal-liberalen verafschuwden een samenleving waarin het recht van de sterkste heerste en zij kritiseerden juist het privatiseren van de moraal. Treub, Pekelharing, Mercier en De Jong van Beek en Donk probeerden ieder op eigen wijze aan te tonen dat de klassieke theorie een partijdige wetenschap was in het voordeel van de bezittende klasse. Hoewel de sociale economie op sociale feiten gebaseerd diende te zijn, was het tegelijkertijd wenselijk om de band tussen politiek, economie en moraal te herstellen.¹⁵

Een economische orde die de produktiviteit van belangrijke delen van de werkende bevolking, waaronder vrouwen, onbenut liet verloor haar politieke legitimiteit en haar economische concurrentiekracht. Democratisering van cultuurgoederen kon aan deze ontwikkeling een halt toe roepen. Toegankelijkheid van onderwijs,

---

¹⁵ De morele superioriteit van de vrouw beruiste op een even eenzijdige voorstelling van zaken als de mannelijke hang naar het eigenbelang.

verantwoorde volkshuisvesting en verbetering van de arbeid kwamen tegenover een klassiek-liberale politiek te staan, waarin hulp aan de zwakken als de ondergang van de begaafden en beschaafden werd voorgesteld.

Waar andere wetenschappers zich als gevolg van professionaliseringstendenzen binnen het eigen domein terugtrokken is de brede sociaal-wetenschappelijke oriëntatie en de politieke betrokkenheid van sociaal-liberalen opmerkelijk.

Literatuur

- Beus, J.W. de, 1984, 'Oorsprong en wederkeer van de liberalen', in Beus, J.W. de, J.A.A. van Doom (red.), *De interventiestaat*, Meppel, 88-113
- Bervoets, E.M.L., 1994, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling*, Amsterdam
- De Bosch Kemper, J. de, 1851, *Geschiedkundig onderzoek naar armoede in ons vaderland*, Haarlem
- Crok, P., 1876, 'Moderne economie', *Vragen des Tijds*
- Elzas, B.D., '1870-1950 growing away from provincialism', Daal, J. v., & A. Heertje (eds.), *Economic thought in the Netherlands 1650-1950*, Avebury, 1992, 75-99
- Feiner, R. en B. Roberts, 1990, 'Hidden by the invisible hand: Neoclassical economic theory and the textbook treatment of race and gender', *Gender and Society*, 4(2), 159-181
- Ferber, A. & J. Nelson (eds), 1993, *Beyond economic man*, Chicago/London
- Folbre, N. & H. Hartmann, 1988, 'The rethoric of self-interest. Ideology and gender in economic theory', in Klamer, A, D. McCloskey & R. Solow (eds), *The consequences of economic rhetoric*, Cambridge, 184-203
- Fouillée, A., 1880, *La science sociale contemporaine*, Paris
- Fouillée, A., 1878, *Philanthropie scientifique*, Paris
- Geer, P. van, 1896, 'Aantekeningen op het wetsontwerp tot regeling van het kiesrecht', *Vragen des Tijds*
- Haar, T. ter, 1887, 'Oorzaken en geneesmiddelen', *Sociaal Weekblad* 381-389
- Hirschman, A.O., 1985, 'Against parsimony. Three easy ways of complicating some categories of economic discours', *Economics and Philosophy*, 7-21
- Houten, S. v., 1875, 'Over den invloed van wetgeving op de verdeling van rijkdom', *Vragen des Tijds*

- Houten, S. v., 1878, 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw', *Vragen des Tijds*, 1-67
- Houten, S. v., 1878, Beschouwingen over de bevolkingsleer in verband met de seksuele moraal', in Houten, S. v., *Bijdragen tot den strijd over god, eigendom en familie*, Haarlem
- Houten, S. v., 1893, 'Vrijheid of staatsvoogdij', *Vragen des Tijds*, 365-381
- Jong, J. de van Beek en Donk, 1875, 'De verdediging van het egoïsme op de vergadering van statistiek', *Vragen des Tijds*, 285-299
- Knoester, A., (red), 1989, *Lessen uit het verleden. 125 jaar vereniging voor de Staathuishoudkunde*, Leiden/Antwerpen
- Kuiper, E., 1992, 'Het sprekend object. Feministische kritiek op economische theorievorming', *Tijdschrift voor politieke economie*, 15(1) 11-29
- Stella (pseudoniem voor H. Mercier), 1870, 'Uit een kleinen kring', in Perk, B.(red.), *Onze Roeping Orgaan voor de Nederlandsche vrouw* 1, 126, 131-132
- Eene Ongenoemde (pseudoniem H. Mercier), 1878, 'Bergopwaarts', *Vragen des Tijds*, 215-237
- Mercier, H., 1884, 'Philanthropie', *Vragen des Tijds*, 201-239, gebundeld in Mercier, H., 1889, *Verbonden Schakels*, Haarlem
- Mercier, H., 1889, 'Aurora Leigh', Mercier, H., *Verbonden Schakels*, Haarlem
- Mercier, H., 1892, 'Drie maanden fabrieksarbeider', *Sociaal Weekblad*, 10-13; 18-21; 26-29; 35-37
- Mercier, H., 1892, 'Arbeidersbudgets', *Sociaal Weekblad*, 138-141; 150-153; 167-169
- Mercier, H., 1897, De koopkracht van het loon van de Nederlandse arbeider , Mercier, H., *Sociale Schetsen*, Haarlem
- Mercier, H., 1897, 'De vrouw tegenover den vrouwenarbeid', Mercier, H., *Sociale Schetsen*, Haarlem
- Nentjes, A., 1987, 'Simon Vissering. De klassieke school in Nederland', in Vermaat, A.J., J.J. Klant & J.R. Zuidema, *Van liberalisten tot instrumentalisten. Anderhalve eeuw economisch denken in Nederland*, Leiden/Antwerpen, 19-39
- Pekelharing, B.H., 1875, Het communisme en socialisme te enover de staathuishoudkunde', *Vragen des Tijds*
- Pekelharing, B.H., 1878, 'De 'natuurlijke' regeling der volkshuishouding', *Vragen des Tijds*, 169-215
- Rooy, P. de, 1978, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding*, Amsterdam
- Schade, C., 1981, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de eeuwse Amsterdam*, Amsterdam

- Sap, J., 1990, *Vrouwen en de arbeidsmarkt. Een studie naar de verklarende waarde van de neo-klassieke, de institutionele en de marxistische theorie*, Amsterdam
- Sen, A.K., 1977, 'Rational fools: A critique of the behavioral foundations of economic theory', *Philosophy and public affairs*, 6
- Spencer, H., 1874, *Introduction à la science sociale*, Paris
- Stuurman, S., 1992, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse Staat*, Amsterdam
- Teerlink, A. J., 1894, 'Mag de darwinistische theorie als grondslag van sociale beschouwing worden genomen?', *Sociaal Weekblad*
- Treub, M.W.F., 1896, *De ontwikkeling der staathuishoudkunde tot sociale economie*, Amsterdam (Oratie)
- Treub, M.W.F., 1897, 'Van Houten's anti-sociale staatsleer', *Vragen des Tijds*, 141-163
- Treub, M.W.F., 1899, 'De wanbegrippen van Mr. Van Houten', *Sociaal Weekblad*, 48; 188; 198
- Treub, M.W.F., 1899, 'Pensioneering of armenzorg?', *Sociaal Weekblad*, 56
- Treub, M.W.F., 1884, 'Darwinisme en socialisme', *Sociaal Weekblad*, 241; ook verschenen in: Treub, M.W.F., 1904, *Sociale Vragen. Verzamelde Opstellen*, Haarlem
- Treub, M.W.F., 1904, 'Darwinisme en democratie', in Treub, M.W.F., *Sociale Vragen. Verzamelde Opstellen*, Haarlem
- Treub, M.W.F., 1930, 'De leer der staatsonthouding en de daartegen opgekomen reactie', in Treub, M.W.F., *Hoofdstukken uit de geschiedenis der staathuishoudkunde*, Haarlem, 66-92
- Verdoorn, J.A., 1981, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19de eeuw*, (Utrecht, 1965), Amsterdam
- Vermaat, A.J., 1987, M.W.F. Treub, 'Sociaal econoom tussen theorie en toepassing', in Vermaat, A.J, J.J. Klant & J.R. Zuidema, *Van liberalisten tot instrumentalisten. Anderhalve eeuw economisch denken in Nederland*, Leiden/Antwerpen 95-117
- Zimmerman, L.J., 1947, 'De Historische School', in Zimmerman, L.J., *Geschiedenis van het economisch denken*, Den Haag

Openbare Financiën

Th.A. Stevers, 1993, De begrotingsnorm van het rijk, Amsterdam/Oxford/New York/Tokyo, Noord-Holland, 275 pp., prijs: 80 gulden

---

Van de hand van Stevers, voormalig hoogleraar openbare financiën aan de katholieke universiteit Brabant, verscheen al weer enige tijd geleden een monografie over de begrotingsnormering van het Rijk. Deze monografie kan gezien worden als de neerslag van veertig jaar denkwerk van de auteur. Tevens vormt het het sluitstuk van een serie van de auteur over de openbare financiën in de volkshuishouding. Anders dan de titel wellicht suggereert, behandelt het boek uitsluitend regels voor de begrotingsnorm en doet het geen uitspraken over het niveau van de rijksfinanciën.

Stevens heeft het zichzelf (en de lezers!) overigens beslist niet gemakkelijk gemaakt. Een aantal keren behandelt hij in zijn monografie doodlopende wegen om tot, naar zijn zeggen, een consistente theorie te komen over de vereisten waaraan een begrotingsnorm dient te voldoen.

In de voor de auteur karakteristieke stijl wordt een historisch overzicht

en analyse gegeven van de bekende klassieke en keynesiaanse begrotingsnormen. Daarbij concentreert hij zich uitsluitend op de regels die in het verleden zijn toegepast in Nederland.

Vervolgens komen de bekende functies van een begrotingsnorm aan de orde (te weten: de macro-economische, prioriteitsbepalende, micro-economische en democratische functie) en worden vereisten voor een effectieve begrotingsnorm afgeleid. Een begrotingsnorm is volgens Stevers effectief en politiek acceptabel als het doel en de fundering er van helder en eenvoudig zijn en in lijn met zowel de economische theorie als de heersende ideologie. Bovendien moet de norm eenvoudig kunnen worden afgeleid, ondubbelzinnig zijn en geen drastische beleidsveranderingen vereisen. Met het laatste bedoelt de auteur dat de norm geen plotselinge grote schokken en/of langdurige beperkingen teweeg moet brengen. Berekeningen met de norm dienen tijdig beschikbaar te zijn en uitspra-